

Ukraina wśród krajów uczestniczących w edycji atlasów historycznych miast europejskich

Obraz kartograficzny Lwowa

O przystąpieniu do prac nad publikowaniem źródeł kartograficznych do dziejów miast europejskich Międzynarodowa Komisja Historii Miast zdecydowała podczas zjazdu w Wiedniu w 1965 r. Atlas Lwowa jest 503. publikacją tej serii.

Henryk Bartoszewicz

W 2008 r. zaprezentowałem na łamach miesięcznika GEODETA pierwszy zeszyt (Kraków) kolejnego (piątego) tomu (*Małopolska* pod redak-

cją Zdzisława Nogi) *Atlasu historycznego miast polskich*, wydawanego drukiem od 1993 r. pod redakcją Antoniego Czacharowskiego i Romana Czai. Tym razem chciałbym nie tylko przedstawić pracę z serii atlasów miejskich wydawanych pod patronatem Międzynarodowej Ko-

1. Strona tytułowa opracowania tekstowego atlasu Lwowa

misji Historii Miast (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes), ale także zaznaczyć, że Ukraina jest 19. już państwem europejskim uczestniczącym w tym ogromnym i niezwykle cennym przedsięwzięciu edytorskim. W czerwcu 2014 r. w ramach *Atlasu historycznego miast ukraińskich* ukazał się drukiem tom I *Lwów* (ryc. 1).

Podstawowym celem edycji atlasów historycznych miast jest utworzenie kartograficznej bazy źródłowej do badań porównawczych nad dziejami miast europejskich. Według norm przyjętych przez Międzynarodową Komisję Historii Miast główną mapę każdego zeszytu powinna stanowić mapa pomiarowa z okresu przedindustrialnego

2. Mapa wielkoskalowa Lwowa z naniesionym projektem fortyfikacji, 1635 r., Fryderyk Geikant, *Atlas*, reprodukcja 1.1

3. Mapa wielkoskalowa Lwowa i terytoriów przedmiejskich, 1766 r., Jean Ignace du Desfilles, Atlas, reprodukcja 1.3

w skali 1:2500, sporządzona techniką wielobarwną. Ponadto obowiązkowo powinny być: współczesna mapa w skali 1:5000 lub 1:10 000, XIX-wieczna mapa przedstawiająca miasto i jego okolice w skali od 1:25 000 do 1:100 000 oraz wielobarwna mapa autorska ukazująca rozwój przestrzenny miasta w skali 1:5000. Towarzyszyć ma im opracowanie zawierające najważniejsze informacje dotyczące dziejów miasta, a szczególnie rozwoju przestrzennego. Ten podstawowy zestaw materiałów tworzących każdy z zeszytów często jest wzbogacony przez opracowania autorskie dotyczące struktury społecznej danego miasta, jego funkcji gospodarczych, kulturalnych i religijnych, a także przez publikowanie najstarszych map i widoków miast.

W latach 70. XX w. atlasy historyczne miast wydawano w trzech krajach: Republice Federalnej Niemiec, Wielkiej Brytanii i Finlandii. W następnym dziesięcioleciu atlasy zaczęły ukazywać się także w: Danii, Francji, Holandii, Irlandii, Islandii, Włoszech, Austrii i Szwecji, a w latach 90. w: Polsce, Czechach, Szwajcarii, Rumunii, Belgii i Chorwacji.

Atlas historyczny Lwowa przygotował do druku zespół badaczy pod kierunkiem naukowym Myrona Kaprała. Prace prowadzono w pięciu instytucjach naukowych: Lwowskim Wydziale Instytutu Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. M.S. Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Centrum Naukowo-Badawczym „Ratownicza Służba Archeologiczna” Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Centrum Historii Miejskiej Europy Środkowo-Wschodniej, Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie oraz w Instytucie Systemów Geoinformacyjnych we Lwowie. Dzieło to imponuje nie tylko bogatym materiałem kartograficznym (25 oryginalnych map wielkoskalowych, 11 autorskich prac ukazujących rozwój przestrzenny) i ikonograficznym (6 widoków miasta), ale też szczegółowym tekstem w językach ukraińskim i angielskim prezentującym dzieje kartografii Lwowa oraz jego rozwój przestrzenny i urbanistyczny.

Mapy wielkoskalowe, których reprodukcje zostały zamieszczone w *Atlasie*, to dzieła wyjątkowe, źródła kartograficzne o dużej wartości

poznawczej, użyteczne w badaniach nad rozwojem miasta. Na uwagę zasługują zwłaszcza te najwcześniejsze, z XVII i XVIII w. Pierwsza z nich, ponieważ jest to najstarszy zachowany plan ogólny Lwowa, ale również ze względu na osobę autora – inżyniera Fryderyka Getkanta. Ten pochodzący z Nadrenii wojskowy i kartograf, pozostający od końca lat 20. lub początku lat 30. XVII w. w służbie polskiej, w latach 1634-39 opracował dedykowane królowi Władysławowi IV dzieło *Topographica practica* zawierające – obok planu Lwowa z 1635 r. – wiele innych bezcennych map należących do fundamentalnych w dziejach kartografii Rzeczypospolitej.

W okresie drugiej wojny polsko-szwedzkiej (1655-60), tzw. potopu, wolumin *Topographica practica* Szwedzi wywieźli do Sztokholmu, gdzie do dzisiaj jest przechowywany w Archiwum Wojennym (Krigsarkivet). Także autor tego dzieła na krótko przeszedł na stronę szwedzką, po czym jednak już od 1658 r. ponownie pozostawał w wojsku polskim w stopniu pułkownika. Reprodukowany w I tomie *Atlasu historycznego miast ukraińskich* plan Lwowa autorstwa Getkanta (ryc. 2) należy do kartografików

4. Mapa wielkoskalowa Lwowa, 1777 r., Joseph Daniel de Huber, Atlas, reprodukcja 1.5

fortecznych. Mapę zatytułowaną *Situs Leopolitensis* sporządzono w skali około 1:12 700 na karcie pergaminowej o wymiarach 62,8 x 44,5 cm (według katalogu *Cartographica Poloniae 1570-1930*; natomiast według autorów atlasu Lwowa, którzy podają najpierw wysokość, a następnie szerokość: 44 x 63 cm). Miasto przedstawiono na niej w granicach projektowanych przez Getkanta nowożytnych fortyfikacji. Oznaczono sieć

komunikacyjną (drogi, ulice, rynek) i hydrograficzną. Prawie całkowicie autor pominął średniowieczne i renesansowe umocnienia Lwowa, zaznaczając tylko bramy Krakowską i Halicką oraz forte „jezuicką”. Nie oznaczono także zabudowy ani w granicach murów średniowiecznych, ani na przedmieściach, które jedynie opisano nazwami.

Chronologicznie druga z rękopiśmiennych map wielkoskalowych w atlasie

o Lwowa także jest przechowywana w zbiorach sztokholmskiego Krigsarkivet. *Plan von der Stadt Leopold oder Lemberg* został sporządzony w 1704 r. przez nieznanego autora w skali około 1:5000 na arkuszu papieru o wymiarach 29,6 x 17,5 cm (według autorów atlasu 17 x 29,5 cm). Ukazuje on miasto w granicach lokacyjnych i przylegający do niego klasztor bernardynów, otoczone fortyfikacjami. Ważniejsze budowle miejskie

de Leopold (ryc. 3). Mapę tę wykonano na arkuszu papieru o wymiarach 52 x 82 cm w skali ok. 1:2500. Zasięgiem obejmuje ona miasto w granicach fortyfikacji i terytoria przedmiejskie. Oznaczono na niej mury średniowieczne, fortyfikacje nowożytnie i przedmieścia. Zabudowę w granicach murów średniowiecznych przedstawiono systemem blokowym, wyróżniając ważniejsze budowle, a zabudowę terytoriów przedmiejskich w sposób zindywidualizowany. Oznaczono fortyfikacje, sieć komunikacyjną (drogi, ulice i place) i hydrograficzną (rzeki, jeziora i stawy) oraz tereny zadrzewione (lasy, ogrody, parki i sady). Najważniejsze obiekty dodatkowo opisano symbolami liczbowymi (od 1 do 79), które objaśniono w legendzie. Była to pierwsza mapa administracyjna, która miała także stanowić podstawę do przeprowadzenia w mieście prac regulacyjnych i porządkowych, m.in. poprawy nawierzchni ulic brukowanych oraz wybrukowania nowych (obecnie w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie).

Śród reprodukowanych w *Atlasie* XVIII-wiecznych austriackich map wielkoskalowych Lwowa, których oryginały są przechowywane w wiedeńskim Archiwum Wojennym (Kriegsarchiv in Wien), dwie zasługują na szczególną uwagę. Pierwszą z nich wyróżnia precyzja rysunku i dokładność przedstawienia obrazu kartograficznego miasta, co z całą pewnością było zasługą jej autora – wybitnego XVIII-wiecznego kartografa austriackiego Josepha Daniela de Hubera. Tytuł mapy *Hauptstadt Lemberg* (ryc. 4) sugeruje, że należy ona do grupy kartografików administracyjnych, ponieważ podkreśla „stołeczny” charakter Lwowa, który po I rozbiórce Polski stał się stolicą austriackiej prowincji – Królestwa Galicji i Lodomerii. Mapę tę sporządzono w 1777 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 87 x 139 cm w skali około 1:4400. Przedstawiono na niej miasto w granicach fortyfikacji i terytoria przedmiejskie, z wyjątkiem obszaru na zachód od murów obronnych. Wykreślono granice działek opisane numerami własnościowymi. Bardzo szczegółowo i dokładnie, w sposób zindywidualizowany, przedstawiono zabudowę zarówno w granicach murów miejskich, jak i przedmieść. Ważniejsze budowle wyróżniono symbolami rysunkowymi ich przekrojów poziomych. Niektóre z nich dodatkowo opisano nazwami (m.in. katedrę, kościół i klasztor karmelitów trzewickowych, kościół trynitarzy, klasz-

oznaczono symbolami literowymi, które objaśniono w legendzie. Na mapie tej nie przedstawiono Zamku Wysokiego i terytoriów przedmiejskich.

Oprócz mapy wielkoskalowej Lwowa doby wojny północnej w tomie I *Atlasu* znajdują się reprodukcje pięciu planów ogólnych tego miasta z XVIII w. Tylko najstarszy z nich powstał w okresie przynależności Lwowa do

Korony Królestwa Polskiego. Cztery pozostałe wykonano już po zajęciu Lwowa przez Austrię w wyniku I rozbioru Rzeczypospolitej. W 1766 r. geometra i architekt Jean Ignace du Desfilles na zamówienie powołanej do życia rok wcześniej lwowskiej Komisji Boni Ordinis (Dobrego Porządku) dokonał pomiaru miasta, na podstawie którego sporządził wielobarwny rękopiśmienny *Plan de la Ville, des Chateaux et des faubourgs*

tor bernardynów). Kolorami rozróżniono rodzaje zabudowy, stosując kryterium materiału budowlanego. Oznaczono fortyfikacje, sieć komunikacyjną: drogi (niektóre z nich opisano kierunkami), ulice (niektóre z nich opisano nazwami) i place.

Drugą z XVIII-wiecznych austriackich map wielkoskalowych wyróżnia kwestia datowania przedstawionego na niej obrazu kartograficznego miasta (ryc. 5). Mapę sporządzono w 1780 r., ale według stanu z 1772 r., czyli jakby z opóźnieniem ośmiu lat wykonano plan inwentaryzacyjny miasta w momencie przejścia go przez Austriaków. Autorem planu jest Franz d'Ertel, a podpisał go (zaakceptował, uwierzyłnił) Anton von Pinterhofen. Mapę sporządzono tuszem i akwarelą na arkuszu papieru o wymiarach 61 x 83,5 cm w skali około 1:1700. Zasięgiem obejmuje ona miasto w granicach murów miejskich i przedmieście Halickie z częścią zachowanych fortyfikacji nowożytnych. Zabudowę w granicach murów miejskich przedstawiono systemem blokowym, wyróżniając indywidualnie ważniejsze budowle, a na przedmieściu Halickim – w sposób zindywidualizowany. Oznaczono fortyfikacje, sieć komunikacyjną (drogi opisane kierunkami, ulice i place) i hydrograficzną (rzeki i stawy) oraz tereny zadrzewione.

Wiek XIX w *Atlasie* reprezentuje 9 map wielkoskalowych Lwowa, w tym 7 austriackich, sporządzonych w języku niemieckim i 2 w języku polskim wykonane w okresie autonomii Galicji. Głównym reprezentantem XIX-wiecznej kartografii jest plan katastralny z 1849 r. w skali około 1:2800. *Hauptstadt Lemberg sammt den Vorstädten* został umieszczony, zgodnie z zasadami edytorskimi przyjętymi dla całej serii, jako reprodukcja mapy otwierającej część kartograficzną zeszytu (tomu). Jego autorami są: Meissler, Heinrich Rutter, Josef Brauner, Johann Wollmann, Franz Ellinger i Wenzel Jahler. Plan katastralny Lwowa pod względem dokładności obrazu kartograficznego miasta zdecydowanie przewyższa wszystkie wcześniejsze kartografiki lwowskie. Sporządzono go na podstawie bardzo dokładnych pomiarów geodezyjnych. Na mapie tej oznaczono podziały własnościowe, wykreślono granice działek i pól, które opisano numerami hipotecznymi. Zabudowę miasta i jego terytoriów przedmiejskich przedstawiono w sposób zindywidualizowany. Oznaczono sieć hydrograficzną (rzeki i jeziora opisano nazwami) i komunikacyjną (drogi i place opisano nazwa-

mi) oraz tereny zadrzewione (wykreślono granice lasów, parków, ogrodów i sadów). Plan katastralny Lwowa został opracowany nowoczesnymi metodami i posiada dużą wartość informacyjną i kartometryczną (ryc. 6).

Obie XIX-wieczne mapy wielkoskalowe Lwowa wydane w języku polskim zostały wykonane w skali około 1:7200 i ze względu na treść były przeznaczone do powszechnego użytku. W przypadku *Planu królewskiego stołecznego miasta Lwowa z uwzględnieniem nowych nazw ulic i placów* sporządzonego w 1871 r. jego informacyjny i użytkowy charakter został zapisany już w tytule. Na podkreślenie zasługuje oznaczenie po raz pierwszy na planie Lwowa dwóch linii i dworców kolejowych (linii lwowsko-czerniowieckiej i kolei Ludwika Karola) oraz cytadeli. Na wcześniejszej niemieckojęzycznej mapie z 1855 r. autorstwa Carla Kummerera Rittera von Kammersberga naniesiono projekt linii kolejowej „z Krakowa do Brodów”, zbudowanej dopiero w 1861 r. (data dotarcia kolei do Lwowa i uroczystego otwarcia w tym mieście pierwszego dworca kolejowego), nazwanej wówczas koleją Ludwika Karola. *Plan królewskiego stołecznego miasta Lwowa* został opatrzone obszerną legendą, w której objaśniono symbole liczbowe wyróżniające budowle sakralne oraz siedziby urzędów i instytucji użyteczności publicznej (m.in. ratusza, teatru, sądów, policji, poczty, Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego, szkół, szpitali, komend wojskowych). Natomiast na mapie wielkoskalowej z 1894 r. Józefa Chowańca po raz pierwszy oznaczono linie tramwajowe komunikacji miejskiej we Lwowie z podziałem na „kolej” konną i elektryczną.

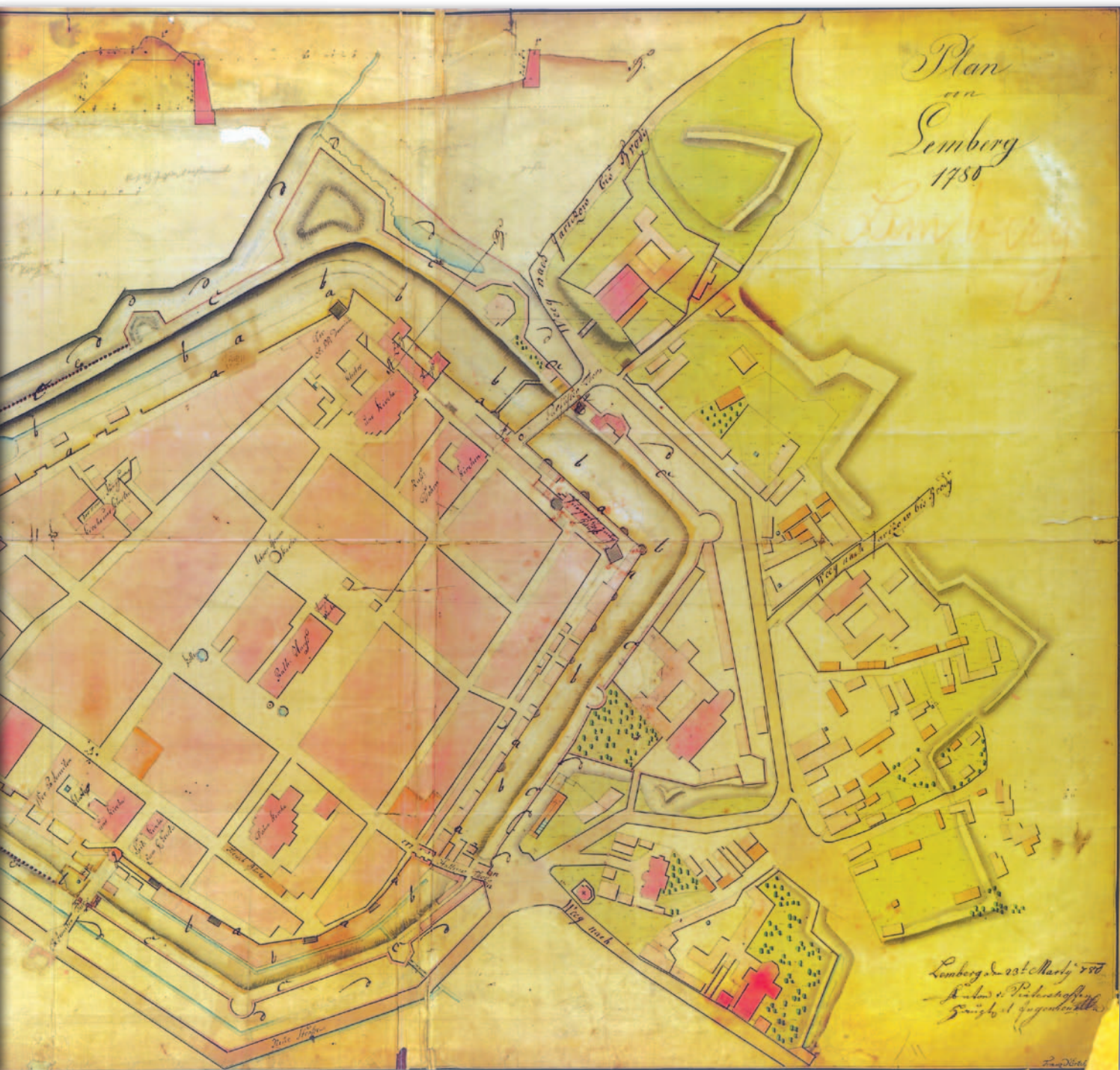
Najnowsze dzieje kartografii Lwowa są równie skomplikowane jak zmieniająca się przynależność państwowa tego miasta. Dlatego wśród dziewięciu map wielkoskalowych z tego okresu reprodukowanych w *Atlasie* znajdują się kartografiki opracowane i opublikowane w językach: ukraińskim, polskim, rosyjskim i niemieckim. Grupę dwudziestu pięciu reprodukcji map zamyka, zgodnie z założeniami serii atlasów, współczesna mapa wielkoskalowa Lwowa wydana w Kijowie w 2013 r. w skali 1:10 000. Plan wydrukowany na arkuszu papieru o wymiarach 69 x 58 cm ukazuje centrum miasta.

W *Atlasie* zamieszczono także reprodukcje 6 widoków Lwowa. Publikowanie materiałów ikonograficznych w edycji źródeł kartograficznych do dziejów miast europejskich,

5. Mapa wielkoskalowa Lwowa w granicach murów miejskich i przedmieścia Halickiego, 1780 r., Franz d'Ertel, Anton von Pinterhofen, *Atlas*, reprodukcja 1.7

prawie powszechnie stosowane przez wydawców tej serii, uważam za dyskusyjne. Z całą pewnością urozmaica to poszczególne tomy, pokazując wygląd zabudowy miasta, i zapewne podnosi także ich walor komercyjny. Jednakże należy pamiętać, że mapy wielkoskalowe miast i widoki miast to dwa różne typy źródeł, które są przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych, pierwsze historyków, a drugie – głównie historyków sztuki.

ki. Najstarszą umieszczoną w *Atlasie* jest panorama Lwowa z tomu VI dzieła Geografa Brauna i Fransa Hogenberga, *Civitates orbis terrarum*, wydanego w Kolonii w 1618 r., wykonana przez F. Hogenberga lub jego syna Abrahama Hogenberga, na podstawie rysunku malarza włoskiego Aurelio Passarottiego. Przedstawiono na niej miasto od strony zachodniej. Panorama ta jest powszechnie znana, ponieważ była wielokrotnie wznawiana i reprodukowana. W *Atlasie* zamieszczono także dwa widoki miasta, które powstały po zajęciu Lwowa przez Austriaków 19 września 1772 r. Autorami obydwu

są oficerowie wojsk austriackich dowodzonych przez generała kawalerii hrabiego Andrása von Hadika: pierwszej – Rittin d’Otto, a drugiej – François Perneuer. W tomie nie umieszczono współczesnego widoku miasta „z lotu ptaka” (zdjęcia lotniczego), co czynią czasami autorzy i wydawcy atlasów miast w innych krajach.

Trzecią część atlasu Lwowa stanowi 11 autorskich prac kartograficznych ukazujących:

1. rozwój przestrzenny Lwowa od XIII do początku XXI w.,

2. osadnictwo na terytorium Lwowa od przełomu V/VI w. do pierwszej połowy XIII w.,

3. Lwów w okresie książęcym,

4. rozwój przestrzenny Lwowa od XIII w. do 1772 r. i podziały administracyjne,

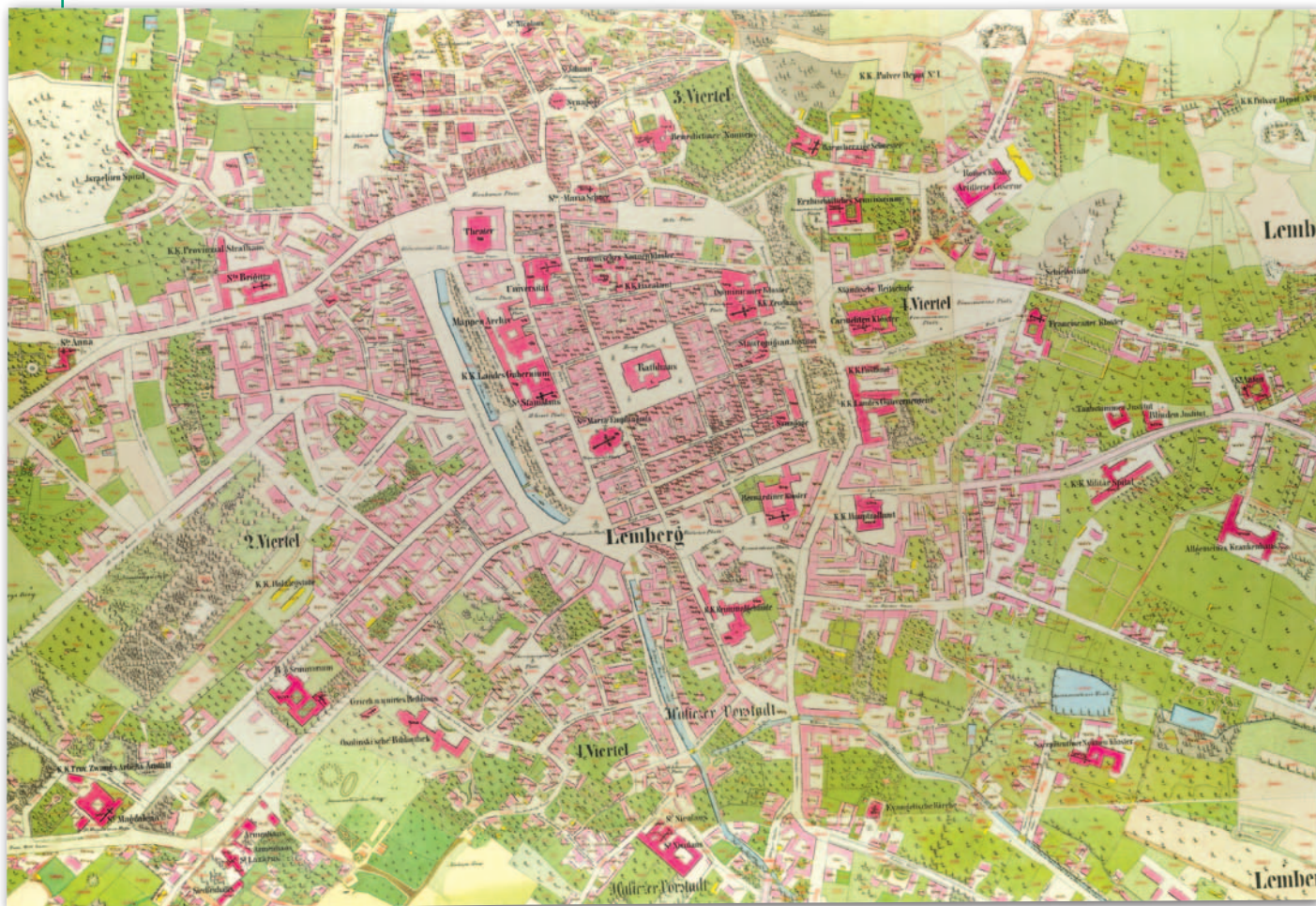
5. rozmieszczenie umocnień obronnych Lwowa XIII-XIX w., schemat 1,

6. rozmieszczenie umocnień obronnych Lwowa XIII- XVIII w., schemat 2,

7. podziały własnościowe (nieruchomości) w śródmieściu Lwowa 1767 r.,

8. przedmieścia Lwowa w pierwszej połowie XVIII w., jurydyki i wolnizny,

9. Lwów w 1849 r.,

6. Plan katastralny Lwowa, 1849 r., Meissler, Heinrich Rutter, Josef Brauner, Johann Wollmann, Franz Ellinger i Wenzel Jahler, Atlas, reprodukcja l.13

10. budowle sakralne Lwowa XIII – początek XXI w.,

11. rozwój sieci kościelnej Lwowa koniec XVIII – początek XXI w.

Opracowanie tekstowe (opublikowane w języku ukraińskim i angielskim) otwiera słowo wstępne profesora Michela Pauly'a z Międzynarodowej Komisji Historii Miast. *Wstęp* do tomu *Lwów* przygotował jego redaktor naukowy M. Kaprał. Autorzy opracowania przedstawili kompetentnie i interesująco zarys dziejów aglomeracji miejskiej, zwłaszcza procesy osadnicze, rozwój przestrzenny i urbanistyczny miasta. Dokonali także analizy źródłoznawczej zachowanych map i panoram. W 8 rozdziałach kolejno zaprezentowali: Lwów w źródłach kartograficznych od XIV do połowy XX w., osadnictwo na terytorium Lwowa od przełomu V/VI w. do pierwszej połowy XIII w., rozplanowanie Lwowa w okresie przedlokacyjnym, proces lokacji Lwowa na prawie magdeburskim w XIII-XIV w., rozwój miasta w późnym średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym, fortyfikacje Lwowa w XVII w., rozwój przestrzenny i urbanistykę miasta koniec XVIII-XIX w., rozwój urbanistyczny Lwowa w XX i na początku XXI w.

Lwowski tom *Atlasu historycznego miast ukraińskich* został przygotowany do druku pod redakcją Myrona Kaprała przez zespół badaczy specjalizujących się w różnych dziedzinach dziejów miast oraz dziejów kartografii i geografii historycznej, w skład którego weszli obok redaktora naukowego tomu: Marianna Dolynska, Jurij Dyba, Taras Hrynczyszyn, Ulana Iwanoczko, Ulana Kyszałowycz, Jurij Łukomskij, Igor Okonczenko, Olga Okonczenko, Wołodymyr Petehyrycz, Bohdan Posackij, Andrij Feloniuk oraz Stepan Jamelyniec. Przygotowana przez nich praca posiada duże walory poznawcze. Zestaw map wielkoskalowych imponuje nie tylko liczbą, ale przede wszystkim trafnością doboru pod kątem ich wartości jako źródeł historycznych. Opracowanie źródłoznawcze prezentowanych kartografików jest szczegółowe i kompetentne.

Na podkreślenie zasługuje także wysoka jakość opublikowanych reprodukcji. Czytelnik otrzymuje ogromny zasób wiedzy z zakresu dziejów Lwowa, zwłaszcza ustroju miasta oraz jego rozwoju przestrzennego, urbanistycznego i architektonicznego. Autorzy atlasu w kompetentny sposób zaprezentowali

kartograficzną bazę źródłową do dziejów miasta oraz stan badań dotyczący rozwoju lwowskiej aglomeracji. Ich praca stanowi cenną pomoc dla historyków, historyków sztuki, urbanistów, architektów, konserwatorów zabytków, geodetów i kartografów. Może być też wykorzystana do celów dydaktycznych w szkołach wyższych.

Dr Henryk Bartoszewicz

Literatura:

- Bartoszewicz H., Dzieje Krakowa w kartografii, *GEODETA* nr 8/2008;
- *Cartographica Poloniae 1570-1930*. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich, oprac. U. Ehrensward, Warszawa-Sztokholm 2008;
- Czerner O., Lwów na dawnej rycinie i planie, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997;
- Łobocki J.M., Plan Lwowa Fryderyka Getkanta z 1635 roku i jego interpretacja, „*Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*”, t. 16, 1982, s. 65-75;
- Łopatecki K., Walczak W., *Mapy i plany Rzeczypospolitej w XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, t. 1-2, Warszawa 2011;
- Markowski F., Niski zamek we Lwowie, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, t. 17, 1972, 3, s. 177-209;
- Witwicki J., *Obwarowania śródmieścia Lwowa*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, t. 16, 1971, z. 2-3, s. 139-204.